

Sociální stratifikace československé společnosti 1967¹⁾

Résumé knihy „Československá společnost“

MILOSLAV PETRUSEK

Stať shrnuje výsledky nejrozsáhlejšího sociologicko-statistického šetření, jež u nás bylo dosud provedeno, a není tedy v tomto smyslu „autorská“. Opírá se o empirický materiál a řadu formulací z rozsáhlých studií členů výzkumného týmu, který šetření připravil, realizoval a vyhodnotil, zejména o studie Pavla Machonina (část 1. a 2.), Bohumila Jungmanna (3.1.), Josefa Alana (3.2.), Jiřího Linhart (3.3.), Jiřího Večerníka (3.4.), Luboše Brokla (3.5.), Jaroslava Kapra (4.1.). Autor ovšem odpovídá za výběr materiálu i provedené reformulace. Výzkum, jehož projekt byl publikován v Sociologickém časopise (1967/6), řídili Pavel Machonin (vedoucí týmu), Bohumil Jungmann, Jiří Linhart, Miloslav Petrušek, Zdeněk Šafář a Robert Roško.

1. Teoretické předpoklady a pojmový rámec šetření

Výzkum sociální stratifikace československé společnosti, uskutečněný týmem vědeckých pracovníků Ústavu sociálně politických věd Karlovy univerzity ve spolupráci se specialisty z jiných pracovišť v roce 1967 na reprezentativním vzorku 13 215 obyvatel, vychází koncepčně z filozofických, obecně sociologických a metodologických předpokladů *marxistické* orientace ve společenskovědním myšlení. Základní pojetí šetření se tedy opírá o výchozí ideje tzv. autentického marxismu, který není převoditelný – jak je to obvyklé v dogmatické variantě *marxistického myšlenkového trendu* i v některých jeho kritických interpretacích – na *ekonomický redukcionismus* (předpoklad absolutní, determinující funkce ekonomické sféry vůči všem ostatním oblastem společenského života) a *třídní konfliktualismus*. (Předpoklad „jednodimenzionality“ třídního postavení a možnosti odvodit dynamiku makrostrukturálního pohybu výhradně z třídního konfliktu). Toto pojetí zdůrazňuje naopak komplexnost společenských jevů, podtrhuje vývojové hledisko, vývojovou dynamiku a vnitřní rozpornost mezi elementy sociálního života i uvnitř nich, poukazuje na napětí a vnitřní dialektiku objektivních a subjektivních stránek společenských jevů a sdílí předpoklad tvořivé role subjektu ve společenském vývoji. Většina těchto předpokladů však v různé míře vstupuje do běžného sociologického povědomí i v těch sociologických koncepcích, jež se k marxismu (a to dokonce ani jako k předmětu svého kritického zájmu) nehlásí. Tím spíše bylo nutno zaujmout věcné a dílem kritické stanovisko vůči některým jednostranným koncepcím soudobé sociologie, zejména vůči konfliktualistickému pojetí sociální stratifikace, vůči pojetím zdůrazňujícím především její subjektivní (a zejména hodnotové) aspekty, jakož i vůči koncepcím redukcujícím sociální stratifikaci na distributivní nerovnosti. Cílem těchto kritických analýz ovšem bylo akceptovat a teoreticky integrovat všechny plodné podněty, zejména pak se vyrovnat s přínosem strukturálně funkcionální školy, a využít a dílem rozpracovat metodologii výzkumu sociální stratifikace. Také volbou tématu – makrostrukturální analýzy (s dominantní rolí sociologicko-statistických procedur) jednoho z podstatných aspektů existence a fungová-

(1) Text byl publikován v Sociologickém časopise č. 6/1969.

ní konkrétní globální společnosti – navazuje šetření na tradice marxistického sociálně politického a sociologického myšlení, byť přirozeně ne zcela výlučně.

Na společnost jako základní předmět sociologického zájmu lze nazírat ze dvou hledisek : 1. jako na komplex materiálních, institucionálních a duchovních výtvorů, jež slouží k uspokojení základních lidských potřeb a jež jsou v daném období společností osvojeny, takže nabývají také odvozeného hodnotového významu ; 2. jako na komplex společenských skupin, individuí a sociálních jevů, jež jsou spjaty společenskými vztahy jako produkty dlouhodobé, opakující se a relativně stabilizované (vzorované) interakce. Ve společnosti, která je sociokulturní totalitou, pak můžeme abstrakcí vydělit *primární kulturní systém*, v němž je akcentován vztah člověka (a společnosti) k přírodě, jenž tedy zahrnuje technicko-organizační úroveň výroby, úroveň rozvoje vědy a vzdělání, úroveň a strukturu spotřeby, materiální i duchovní obsahy způsobu života v mimopracovní době a strukturu osídlení, nezahrnuje však sociální instituce jako sociální výtvoř, a *sekundární kulturní systém*, systém sociální, který je produktem interakce, zahrnuje institucionální strukturu společnosti a zprostředkovává mezi primárním kulturním systémem a lidskou osobností. Všechny uvedené kulturní charakteristiky jsou empiricky měřitelné. Empirické studium aktuálního fungování a perspektivního rozvoje primárního kulturního systému a úrovně uspokojování lidských potřeb pak umožňuje formulovat soubor objektivních vývojových kritérií, pomocí nichž lze jednotlivé sociální systémy a subsystémy hodnotit z hlediska jejich funkcionální nezbytnosti i z hlediska jejich historické oprávněnosti (akcent na ideu pokroku jako sociologicky nosný hodnotový rámec, vztahitelný ke globálnímu společností v určitých stádiích jejich vývoje). Studium sociálních systémů je nemyslitelné bez kategorie sociální struktury, již rozumíme „sít“ relativně stabilních podstatných vztahů elementů sociálního systému k sociálnímu systému jako celku a vzájemných vztahů mezi elementy navzájem, „sít“, jež je pro určitou etapu vývoje sociálního systému charakteristická a do značné míry i empiricky postižitelná. V komplexu vztahů pak rozlišujeme vztahy, jež jsou objektivní a primární, od těch, jež jsou odvozené, sekundární. Předmětem výzkumu jsou pak především ty aspekty sociální struktury, jež se váží na procesy a způsoby seskupování v nejširším smyslu (tj. od analytických sociálních kategorií, pluralit a agregací po skupiny ve vlastním smyslu), zčásti pak i struktury společenského pohybu a sociálních mechanismů, např. procesy selekce a přiřazování jednotlivců k sociálním rolím. Uvnitř takto obecně vymezeného výzkumného pole je pozornost soustředěna především na sociální diferenciaci, zejména na její vertikální dimenzi.

Procesy *sociální diferenciaci* a jejich výsledný produkt – aktuální diferenciaci konkrétní globální společnosti – jsou nazírány jako základní aspekt geneze sociální struktury a jako její podstatná sociologická charakteristika, protože postihuje ráz, vývoj a fungování podstatných rozdílností, jež podmiňují chování jednotlivců a skupin tvořících sociální systém. Sociální diferenciaci je jednak diferenciací *pozic a rolí* (role je chápána především jako stabilní, v rámci určitého systému činnosti funkcionálně zakotvená činnost, teprve sekundárně je tradičně definována jako „očekávané chování“; poziční diferenciaci je pak především diferenciací stabilizovaných podmínek života a opakovaných činností, teprve sekundárně a ne vždy zcela nutně je diferenciací normativní), jednak diferenciací lidí v procesu *obsazování pozic a rolí*. Sociální diferenciaci je přímo „viditelná“ v sociálních mikrostrukturách a v mezostrukturálních utvarech ; v makrostrukturálních systémech – tak, jak jsou reflektovány v provedeném šetření – nabývá modifikované, tedy syntetizované, zprůměrněné a unifikované podoby. Pluralita makrostrukturálních subsystémů zakládá *multidimenzionalitu sociální diferenciaci*, především diferenciaci v *systému pracovních profesijních* a v *systému způsobu života v mimopracovní době*, v nichž se realizují nejdůležitější životní role člověka (produkce a spotřeba), dále v *systému vzdělávacím*, v němž se vytvářejí předpoklady pro výkon

centrálních rolí, v systému *distribuce užitných hodnot*, v němž se zprostředkuje vztah mezi produkcí a spotřebou a „stanoví“ míra kompenzací za výkon rolí (tedy diferenciací v *životní úrovni*), a konečně diferenciaci ve sféře *politickoorganizační*, v níž se mocensky regulují vztahy mezi parciálními systémy. Zvláštní postavení zaujímají systémy rodinné příbuzenské a etnický, jež vnášejí do makrostrukturální diferenciací výrazné askriptivní prvky, podobně jako souhra životního běhu a historického pohybu, jež zakládá věkovou a generační strukturu. Dále byla uvažována diferenciací podle pohlaví a ekologická struktura. Všechny tyto systémy byly podrobeny empirickému šetření s důrazem na jejich vertikální rozměr, který je – jak prokázalo šetření – do jisté míry implikován i v těch diferenciacích hlediscích, jež jsou podle předpokladu primárně nevertikální.

Výpovědi o makrostrukturální diferenciaci jsou odvozeny z dat o individuu, o *plně socializované hlavě rodiny mužského pohlaví* (respondent), tedy z dat o jeho *sociálním statusu*. *Dílčím statusem* jedince rozumíme vertikální dimenzi pozice v jednom subsystému, jež není v podstatné míře závislá na individuálních charakteristikách nositele statusu, a abstrahujeme tedy od specifických významů, jejichž dílčí status nabývá konkrétní sociální situovaností jedince v mikrostrukturách a mezostrukturách. Rozhodnutí, zda za nositele statusu považovat *jedince* nebo *rodinu*, bylo založeno na empirickém zjištění diferenciací váhy individuálního statusu respondenta ve srovnání se statusem respondenta jako hlavy rodiny a statusem rodiny.

Na základě rozboru specifik československé společnosti byly pak jako *základní statusotvorné proměnné* (dílčí statusy), jež umožňují konstrukci *syntetického statusu*, zvoleny: 1. složitost práce (socioprofesionální status), 2. způsob života ve volném čase, 3. vzdělání a kvalifikace, 4. životní úroveň a 5. podíl na moci a řízení. Kromě těchto dílčích statusů, z nichž první dva reprodukuje centrální status-role ve dvou hlavních kulturně produktivních systémech, bylo použito i charakteristiky „ekonomického postavení“ respondenta (jež shrnuje poněkud různorodá kritéria forem vlastnictví výrobních prostředků, dělby práce a kvalifikace), jakož i její specifické varianty – třídního postavení. Volba těchto hybridních diferenciací je zdůvodněna jednak jejich frekvencí v analogických zahraničních šetřeních, jednak potřebou verifikovat (či vyvrátit) předpoklad o jejich dominantních diferenciacích funkcích v podmínkách naší společnosti.

Předpoklad, že pozice jedinců na jednotlivých „osách“ vertikální diferenciací mohou být „nesynchronizované“, že dílčí statusy mohou tedy být vzájemně inkongruentní, vedl k použití specifických metodicko-technických postupů ke konstrukci *syntetického statusu*, v němž byla eventuální inkonzistence, nevykrytalizovanost statusu fixována. Táž úvaha pak vedla k poněkud netradiční *definici stratifikované společnosti* jako společnosti, v níž se vytvářejí vrstvy, jež jsou seskupeními osob s podobnými charakteristikami pozic na jednotlivých škálách objektivních vertikálních diferenciací, tedy seskupeními vykazujícími jistou míru *konzistence statusu*, tzn. koordinovaný průnik pozic v systémech produktivních i atributivních. Lze předpokládat, že stratifikované společnosti se liší stratifikačním rozpětím, uspořádáním, dominancí té či oné stratifikační dimenze, souladem či nesouladem principů stratifikace a mechanismů selekce a přiřazování ke status-rolím atd. Jedním ze základních cílů šetření bylo tedy identifikovat a adekvátně popsat jednotlivá strata naší společnosti na základě empirických dat a prokázat tak existenci a naznačit konkrétní charakteristiku sociální stratifikace.

Konečně lze uvažovat, jak se objektivní sociální stratifikace promítá do *sféry chování* (uzavřenost či otevřenost strat a interakčních systémů) a do *sféry vědomí* (sebeuvědomění strat, sebezaražení do společnosti, hodnotové orientace, ideologické systémy, „obraz společnosti“, prestiž jednotlivých vrstev apod.). Existující hodnotové systémy, zejména pak představa o prestiži, sebezaražení a „obraz společnosti“, jsou nazírány jako subjektivní

reflexe stratifikačního uspořádání společnosti, jež se však obvykle stabilizuje, „objektivizuje“ a stává se pak součástí objektivní diferenciaci.

2. Základní empirická zjištění o sociální stratifikaci československé společnosti v roce 1967

Výzkum, provedený v terénu na konci roku 1967, obsáhl 13 215 hlav domácnosti mužského pohlaví (respondentů), dále 12 465 manželek, 4546 synů, 4545 dcer a 12 910 otců respondentů, je tedy plně reprezentativní pro socializovanou mužskou populaci. Základní použitou technikou byl standardizovaný interview s respondentem.

Respektující předchozí teoretickou a pojmovou úvahu, vyjdeme z deskripce rozložení zkoumaného souboru hlav domácnosti podle jednotlivých statusotvorných proměnných. (Všechna měření pozic v jednotlivých dílčích diferenciacích systémech byla provedena na šestibodových stupnicích; operacionální definice některých kategorií jsou naznačeny v dalších oddílech.)

Rozložení ekonomicky aktivní populace podle *složitosti vykonávané práce* má graduální charakter, významněji jsou však zastoupeny práce jednoduché a nejjednodušší (v 5. kategorii – 34,0 %, v 6. kategorii – 14,7 % populace), což lze kvalifikovat jako jev v industriálně vyspělých společnostech ne zcela obvyklý. Obdobné graduální rozložení vykazuje i *životní styl*, takže lze formulovat tvrzení, že společnost je z hlediska životního stylu poměrně výrazně diferencovaná (oproti hypotetickému předpokladu relativní „unifikace“ životního stylu v socialistickém typu společnosti), nikoli však v té míře, jako je tomu ve společnostech západních. Ve sféře *vzdělání* se vedle běžného graduálního rozložení opět projevuje významnější podíl nižších vzdělanostních kategorií, naopak ale také relativně menší zastoupení kategorií středního vzdělání a zvyšující se podíl kategorie vysokoškolsky vzdělaných. Také *příjmová diferenciaci* je graduální. Ve středních kategoriích (příjmy od 1250–2500 Kčs) se projevují obecné celospolečenské nivelizační tendence, protože je v nich zastoupeno 77 % ekonomicky aktivní populace, na druhé straně však – uvažujeme-li příjmovou diferenciaci v celé (tedy nejen v ekonomicky aktivní) sledované populaci – významně vzrůstá počet příslušníků nejnižší příjmové kategorie (u ekonomicky aktivní populace 16,4 %, u celé populace 32,3 %), což dokazuje existenci dosti početné skupiny osob, především z řad neaktivních, kteří žijí de facto na pokraji chudoby. Podstatně jiný obraz poskytuje rozložení populace podle *podílu na moci* – společnost je výrazně diferencována na malou kategorii osob s významným podílem na moci (3,3 % v prvních dvou kategoriích) a na početný soubor těch, kdo se na moci a řízení prakticky nepodílejí vůbec (30,0 % v 5. kategorii, 37,8 % v šesté).

K jistým modifikacím v distribuci populace v jednotlivých statusotvorných proměnných dochází u souboru *synů dotazovaných* (výrazný vzestup vzdělání, mírný vzestup složitosti práce a kumulace v kategorii vyučených) a *dcer dotazovaných* (významně vyšší podíl kategorie středního vzdělání, čemuž však naprosto neodpovídá zařazení v příslušných kategoriích složitosti práce; mezi vzděláním a vykonávanou prací jde tedy o jiný typ vztahu než u mužské populace).

Data získaná tříděním prvního stupně sice umožňují formulovat určitá výchozí orientační tvrzení o společnosti (například, že distribuce populace podle složitosti práce neodpovídá distribuci, která je typická pro industriálně vyspělé společnosti, že jde o společnost příjmově poměrně výrazně nivelizovanou, ale diferencovanou v oblasti životního stylu atd.), neodpovídají však na otázku, co je „osou“ sociální diferenciaci, která či které ze sledovaných proměnných mají nejvyšší diferenciací váhu a jaké jsou vzájemné vztahy mezi jednotlivými proměnnými. Východiskem následujících analýz byl tedy pokus o *konstrukci syntetického ukazatele sociálního statusu*, přičemž bylo zkonstruováno patnáct indexů – především indexy

složené ze všech pěti uvažovaných statusotvorných komponentů (pro ekonomicky aktivní mužskou populaci) a redukované indexy (složené ze tří komponentů – složitost práce, příjem, vzdělání). Dále byly zkonstruovány specifické indexy pro kategorii respondentů, z nichž jeden akcentuje individuální status, druhý naopak složky vážící se k postavení respondenta jako hlavy rodiny (tedy příjem na hlavu, vlastnictví předmětů v rodině), aby byl zřejmý a postižitelný proces přeměny statusu v rodině. S tímž cíli byl konečně zkonstruován index statusu rodiny apod.

Byla dále uvažována *váha jednotlivých komponentů statusu*, a to na základě výpovědi „kompetentních soudců“. Interkorelace mezi jednotlivými mírami sociálního statusu se pohybují mezi 0,727 až 0,989, což patrně prokazuje, že syntetický status – ačkoli je produktem určitých myšlenkových operací – není prázdňným zprůměrněním, nýbrž odrazem určitých objektivních stránek sociální diferenciace a že jednotlivé statusotvorné proměnné jsou poměrně stabilní a tedy sociologicky relevantní. Dosti významným zjištěním je pak to, že vážený komponent statusu nehraje významnější roli (interkorelace mezi váženým a neváženým indexem sociálního statusu se pohybují mezi 0,926 až 0,989). Obdobně vysoká korelace se projevuje mezi celkovým indexem (složeným ze šesti proměnných) a redukovaným indexem (0,917 a 0,909). Vysoké korelace byly zjištěny také mezi statusem respondenta jako hlavy rodiny a statusem rodiny, významně nižší korelace naopak mezi individuálním statusem a statusem rodiny (0,727–0,836), což napovídá, že existuje redistribuce statusu respondenta v rodině, jež je podmíněna především nízkým průměrným statusem manželky.

Zcela nezbytnou součástí šetření byl pokus o empiricky zakotvenou odpověď na otázku, zda pro deskripci diferenciace je relevantnější individuální status respondenta, nebo status respondenta jako hlavy rodiny či konečně status rodiny. Kdyby se prokázala výrazná disproporce mezi jednotlivými typy, bylo by možno z hlediska metodické skepse – formulovat buď předpoklad, že individuální status je v podstatě fiktivní, příliš abstraktní mírou, nebo naopak předpoklad existence výrazné statusové plurality, již by musela odpovídat i diferencovaná plurální stratifikační klasifikace respondentů. Zjištěná data však ukazují, že rozdíly mezi jednotlivými mírami statusu nejsou natolik výrazné, aby tyto předpoklady mohly být pokládány za prokázané, i když existují osoby, u nichž se setkáváme s větší než průměrnou inkonzistencí mezi jednotlivými statusovými typy: obecně platí, že individuální status poněkud klesá, zařadíme-li komponenty, jež přihlížejí k postavení respondenta v rodině, a to tím výrazněji, čím je individuální status vyšší. Na druhé straně existují zřejmě mechanismy, jimiž se jedinci brání, aby jejich status jako hlavy rodiny a status rodiny (jehož pokles je – jak řečeno – závislý na nízkém průměrném statusu manželky) byly ve výrazné disproporci (či inkonzistenci) s jejich individuálním statusem. (Šetření těchto mechanismů je přirozeně předmětem jiných šetření.) Individuální status je tedy v našich podmínkách důležitějším ukazatelem sociální diferenciace a stratifikace než status rodinný.

Konstrukce syntetického statusu současně umožnila analýzu *tradičních typologických schémat*, především schématu *třídního postavení*: dělníci – rolníci – (družstevní rolníci a živnostníci) – intelligence (tj. všichni duševní pracovníci) – (samostatně hospodařící). Toto schéma bylo zcela v intencích jeho původního ideologického smyslu pojato jako schéma stratifikační, hierarchizující jednotlivé makroskupiny společnosti podle jejich podílu na moci (dělníci jako vládnoucí třída) a základních sociálních funkcí (intelligence jako „servisní“ vrstva). Protože takto pojaté „třídní postavení“ vykazuje se všemi statusotvornými proměnnými středně až vysoce *záporné* korelace (například u složitosti práce – 0,587, u účasti na řízení – 0,408, u vzdělání – 0,423 atd.), lze tvrdit, že jde o ideologickou konstrukci, která není sociologicky relevantním stratifikačním schématem, protože zobrazuje vertikální diferenciaci společnosti převráceně. Obdobné výsledky obdržíme, sledujeme-li vazbu mezi „třídním

původem“ (třídní příslušnost otce), „původní třídní příslušností“ (tedy třídní příslušností respondenta na počátku práce) a současnými charakteristikami respondenta, včetně různých forem podílu na moci. Korelace jsou záporné, ve společnosti tedy nedošlo k zásadnímu zvratu ve vztahu mezi fyzicky a duševně pracujícími pokud jde o jejich místo v sociální diferenciaci. Askriptce ve prospěch osob dělnického původu v roce 1967 nebyla v žádném případě podstatnou determinantou sociálního statusu. Výraznější askriptivní prvek se však naopak projevuje u osob pocházejících ze zaměstnaneckých rodin, mírně diskriminující momenty lze konstatovat u osob maloburžoazního původu.

Jiné tradiční schéma *duševně pracující – dělníci – nezemědělstí družstevníci – družstevní rolníci – samostatně hospodařící* v zásadě odpovídá hierarchizaci podle předpokládané složitosti práce, eventuálně i jiných statusotvorných charakteristik, a má proto ordinální charakter. Reflektuje tedy v podstatě adekvátní sociální diferenciaci a jednotlivé kategorie řadí do správného pořadí (odtud středně až vysoce pozitivní korelace se všemi sledovanými statusotvornými proměnnými). Konečné schéma *nemanuální – manuální*, jež sociální diferenciaci redukuje na dělbu fyzické a duševní práce a eliminuje vliv vlastnických forem, vykazuje obdobné znaky jako výše uvedené ordinalizované třídní postavení, jakkoli obraz sociální diferenciace je zde zjednodušený, hrubší a tedy ne zcela přesný. Podrobná kategorizace *ekonomického postavení*, jak ukazují komparace s použitými mírami vertikální diferenciace, by tedy mohla po určitých úpravách sloužit jako statusová charakteristika svého druhu, jež akcentuje určité pracovní profesionální parametry sociální diferenciace. Sociální diferenciace československé společnosti je tedy zřejmě neadekvátněji reflektována *syntetickým neváženým indexem individuálního statusu*, složeným z pěti komponentů, který je současně osou vertikální diferenciace, podobně jako je tomu v moderních stratifikovaných společnostech.

Rozložení populace podle syntetického statusu je výrazně graduální, tedy ne příliš příkré, takže se – graficky zobrazeno – blíží „hruškovitému“ tvaru, který je typický pro industriální společnosti. Tato informace sice obraz vertikální diferenciace zprůměrnuje, protože nepostihuje statusovou inkonzistenci, může se však stát východiskem prozatímní stratifikační typologie, jakkoli je produktem poměrně značně arbitrárního kategorizačního kroku.

Aniž si tedy prozatím klademe otázku statusové inkonzistence jednotlivých příslušníků a otázku „realnosti“ takto analyticky utvořených *sociálních kategorií*, lze podat obsahovou charakteristiku jednotlivých statusových kategorií podle jejich převládajících charakteristik.

1. *kategorie* (2,3 % ekonomicky aktivní populace) je tvořena výhradně nemanuálně pracujícími, odbornými zaměstnanci, kteří pracují v oblasti kultury, zdravotnictví a správy; výrazný je podíl průmyslových profesí, více než polovina příslušníků žije ve velkých městech, spíše v Čechách než na Slovensku, převládá generace 31–45 let a 3/4 příslušníků této kategorie jsou členy komunistické strany;

2. *kategorie* (8,0 %) se skládá převážně z nemanuálně pracujících, z 9/10 odborných zaměstnanců pracujících v oběhu a správě, opět jsou významně zastoupeny průmyslové profese, Čechů je poněkud více než v 1. kategorii, zastoupena jsou však kromě velkých i středně velká města, podíl mladší generace se poněkud zvyšuje, počet členů strany klesá na polovinu;

3. *kategorie* (15,0 %) zahrnuje již kromě převažujícího podílu nemanuálně pracujících také početnou skupinu dělníků; ze 40 % je tvořena průmyslovými profesemi (technici), národnostní složení je obdobné jako u 2. kategorie, stále ještě mírně převažuje městská populace, podíl mladých se výrazně zvyšuje, počet komunistů je nižší než poloviční;

4. *kategorie* (26,2 %) je tvořena kvalifikovanými dělníky, zčásti úředníky, skupiny povolání – kromě zemědělství a kultury, jež jsou zastoupeny podstatně méně – jsou obsazeny proporcionálně, obdobně je tomu i v ostatních sledovaných charakteristikách;

5. *kategorie* (30,4 %) je dělnicko-rolnická, je situována na nižší kvalifikační úrovni, ze 40 % jsou zastoupeni Slováci a národnostní menšiny, převažují menší města a vesnice, věk je distribuován rovnoměrně, ze 3/4 jde o nekomunisty a z 80 % o osoby bez jakýchkoli funkcí, tedy bez podílu na moci;

6. *kategorie* (18,1 %) je složena z nekvalifikovaných dělníků a zemědělců, dominuje však venkovská populace a starší generace, jen 1/7 je členů strany a již jen 6,4 % osob vykonává nějaké veřejné funkce.

Kategorizace, kterou jsme reprodukovali, nesděluje ovšem o vertikální diferenciaci československé společnosti nic podstatně překvapivého. Lze totiž zaznamenat výrazný vliv tradičních diferenciačních faktorů jako je odbornost, dělba práce (fyzická – duševní, manuální – nemanuální, zemědělská – nezemědělská), lokalita (město – vesnice), jakož i působení jisté příjmové diferenciace, zejména pak v příjmu na hlavu. Na druhé straně lze konstatovat sice nezanedbatelný, nikoli však dominantní vliv etnické a věkové diferenciace a působení „politické dimenze“ (členství v KSČ, výkon stranických a veřejných funkcí), jež nediferencují společnost příliš příkře a jednoznačně.

Dalším analyticko-interpretacním krokem při hledání diferenciační (eventuálně stratifikační) „osy“ bylo sledování *vzájemných vztahů mezi jednotlivými komponenty statusu*, pokus o určení jejich „specifické váhy“. Tento krok byl současně zdůvodněn empirickým zjištěním, že pouze 1,5 % sledované populace vykazuje zcela konzistentní vzorec statusu, tj. že všech pět proměnných uvažovaných jako statusotvorné komponenty nabývalo současně týchž hodnot. Korelační analýzy umožňují formulovat tato základní tvrzení:

1. Tři komponenty výrazně kulturně sociálního charakteru, vztahující se ke sféře primární kultury, totiž složitost práce, životní styl a v poněkud menší míře vzdělání, jsou vzájemně těsně spojeny, což znamená, že lze předpokládat vzájemnou spjatost, průnik vertikální diferenciace v pracovně profesionálním systému a v systému způsobu života ve volném čase, a to ve zjevné závislosti na vzdělání.

2. Vertikální diferenciace v oblasti politickoorganizační (mocenské) probíhá sice patrně na týchž diferenciačních principech, avšak výrazně nedemokratický charakter mocenské struktury (zejména skutečnost, že poměrně velká část populace na moci aktivně neparticipuje) znemožňuje těsnější sepětí politickoorganizačního systému na jedné straně a systému pracovně profesionálního a systému způsobu života v mimopracovní době na straně druhé.

3. Způsob života ve volném čase proto jednoznačně mnohem výrazněji odpovídá profesi a vzdělání než podílu na moci a řízení.

4. Diferenciace v životní úrovni je vůči ostatním komponentům relativně nejnezávislejší, to znamená, že část populace má vysoké příjmy (a tomu odpovídající životní úroveň), ale nízké charakteristiky v kulturně sociálních ukazatelích, a naopak. Distributivní systém je tedy značně autonomní a nezávisí přímo na diferenciaci v oblasti primární kultury. Ještě výrazněji je pak systém kompenzací oddělen od systému politickoorganizačního.

5. Lze formulovat hypotézu, že stratifikační dominantou je svazek tří kulturně sociálních proměnných, hypotézu, jež byla dodatečně potvrzena aplikací faktorové analýzy. Výsledky faktorových analýz nadto umožňují zamítnout hypotézu o dominantní roli diferenciace v politickoorganizační sféře.

6. Přes výraznou příjmovou nivelizaci a přes existenci autonomní diferenciace v životní úrovni (tj. přes relativní nezávislost diferenciace v životní úrovni na složitosti práce a vzdělání) se v československé společnosti prosazuje pravidelnost typická pro industriální společnosti, že totiž jedinci realizují takové kulturní vzorce chování ve volném čase a v oblasti spotřeby, jež odpovídají jejich profesionálnímu zařazení a vzdělanostní úrovni.

Všechny naše dosavadní výpovědi o sociální diferenciaci však trpí tím, že obraz společnosti je značně zprůměrněný a partikularizovaný. Použití tzv. *taxonomické analýzy* (někdy spojované také s označením „diskriminační analýza“ nebo „pattern recognition“ apod.) dislokačních vzorců komponentů statusu umožňuje hlubší, jemnější a konkrétnější pohled na základní sociální vrstvy, tedy seskupení, pro něž jsou charakteristické určité typické statusové vzorce.

V celé sledované populaci se vyskytuje ze šesti teoreticky možných formálně plně konzistentních vzorců statusu pět vzorců (vzorec 2,2,2,2,2 není obsazen) u 149 respondentů, z celkového počtu 7225 teoreticky možných vzorců je obsazeno 1764 vzorců. Zvolíme-li jako míru konzistence (či inkonzistence) maximální nebo průměrnou směrodatnou odchylku bodové hodnoty jednotlivých komponentů statusu od jejich průměrné hodnoty, pak zjišťujeme, že nulovou směrodatnou odchylku vykazuje pět plně konzistentních vzorců a maximální odchylku vzorec 5, 5, 1, 1, 6, obsazený jedním respondentem.

Použijeme-li pětinoých intervalů maximální odchylky, obdržíme následující *typologii populace podle míry konzistence dislokačních vzorců statusu*:

1. Maximální inkonzistence (např. vzorec 6, 1, 6, 3, 5)	– 1,9 %
2. Značná inkonzistence (např. 6, 6, 2, 5, 6)	– 10,4 %
3. Mírně nadprůměrná inkonzistence (např. 3, 3, 2, 2, 5)	– 31,1 %
4. Mírně nadprůměrná konzistence (např. 4, 4, 4, 3, 5)	– 46,1 %
5. Značná konzistence (např. 2, 2, 2, 1, 2)	– 9,0 %
6. Absolutní konzistence (např. 3, 3, 3, 3, 3)	– 1,5 %

56,6 % populace má tedy nadprůměrně konzistentní vzorce, totiž vzorce, jejichž směrodatná odchylka je menší než průměrná, což dokazuje *existenci stratifikované společnosti* (ve smyslu úvodní definice), v níž sice existuje, ale nepřevládá dekompozice statusotvorných proměnných. V této typologii se ovšem stírá „kvalita“ dislokačního vzorce statusu, protože v téže kategorii konzistence mohou figurovat vzorce jak z dolní, tak z horní poloviny stupnic, tedy jak vzorce „elitární“, tak vzorce nejnižších sociálních kategorií.

Prvním krokem ke kvalitativní typologii, zejména však ke zpřesnění výpovědi o *stupni stratifikovanosti společnosti*, byla kumulace dislokačních vzorců kolem *konzistentních středů*, tj. kolem vzorců (1, 1, 1, 1, 1), (2, 2, 2, 2, 2) atd. ve vzdálenosti ne větší než $\sqrt{6}$. 78,5 % všech respondentů mohlo být takto zařazeno, což znamená, že více než tři čtvrtiny populace vykazují vzorec relativně konzistentní nebo polokonzistentní. Tím je předpoklad o stratifikovanosti společnosti znovu doložen a nemůže být vyvrácen ani zmenšením vzdálenosti od konzistentního středu (např. vzdálenost $\sqrt{3}$), jak by ukázal výčet nejfrekventovanějších vzorců. I tento krok však stírá kvalitativní charakteristiku vzorců, zejména pak nerespektuje to, že jednotlivé škály nejsou zcela synchronní, že nemají tutéž specifickou váhu a že tedy konzistentní vzorec statusu nemusí reprodukovat konzistentní status.

Druhým krokem proto byla kumulace všech vzorců kolem *optimálních středů*, tj. kolem takových vzorců, jež umožňují kumulaci ostatních vzorců podle jejich přirozené struktury (nikoli tedy podle míry jejich konzistence), zahrnující tedy i vzorce výrazně inkonzistentní.

Nejvýhodnější vzdáleností, jež znemožňuje roztržštění populace do příliš početných a současně malých shluků (clusters), je vzdálenost $\sqrt{12}$ od optimálního středu.

Tento krok, totiž přirozené seskupování vzorců respektující jejich inkonzistenci, umožňuje navrhnout méně arbitrární *typologii respondentů* („strat“), než byla typologie vycházející pouze z distribuce populace v jednotlivých kategoriích syntetického statusu. Výsledky taxonomické analýzy vedou tedy ke zjištění, že celou sledovanou mužskou ekonomicky aktivní populaci lze rozložit do sedmi kategorií, z nichž první čtyři (A, B, C, D) tvoří vrstvy ve vlastním smyslu (vykazují tedy relativně konzistentní vzorce statusu) a následující tři pak typologizují tu část populace, která je charakterizována inkonzistentními, avšak typickými vzorci.

Procentuální údaje o rozložení populace v jednotlivých kategoriích uvádějí na prvním místě vzdálenosti $\sqrt{3}$, přičemž zůstává nezařazeno 41,4 % sledovaného souboru, což jsou osoby, jež vykazují vzorce atypické, a vzdálenost $\sqrt{12}$, kde zůstává nezařazeno 7,9 % populace s atypickými vzorci.

Vrstva A (2,9–4,7 % populace) zahrnuje osoby se středoškolským a vysokoškolským vzděláním, které vykonávají složité a různorodé duševní práce a vysoce kulturním způsobem tráví mimopracovní dobu. Jejich participace na řízení je nesrovnatelně vyšší než u ostatních kategorií (jsou situováni v průměru na druhém stupni škály podílu na moci), jejich příjmy jsou nadprůměrné (přes 2250 Kčs), průměrný index sociálního statusu je 1,6.

Vrstva B (7,1–12,9 % populace): jde o kategorii osob, jež mají středoškolské vzdělání, vykonávají převážně duševní, relativně složité, avšak standardizované práce, jsou charakterizovány nadprůměrnou úrovní trávení volného času, průměrnou participací na řízení a mírně nadprůměrnými příjmy (kolem 2000 Kčs); průměrný status – 2,8.

Vrstva C (16,0–21,4 % populace) je tvořena osobami se základním vzděláním, které vykonávají jednoduché manuální práce, jež však předpokládají vyučení či alespoň zaučení, způsob trávení volného času odpovídá průměru, podíl na řízení je buď na nejnižší úrovni (funkce v místě či na závodě) nebo zcela chybí, pobírají však mzdu, která je poněkud vyšší než odpovídá charakteru vykonávané práce a vzdělání (kolem 1750 Kčs); průměrný status – 4,2.

Vrstva D (20,6–28,4 % populace) vykonává nejjednodušší práce výhradně manuální, čemuž odpovídá obvykle základní, mnohdy nedokončené základní vzdělání, neparticipuje na řízení, průměrné příjmy nedosahují více než 1250 Kčs; průměrný status – 5,3.

Kategorie I (5,0–8,9 % populace) zahrnuje osoby, pro něž je typický nesoulad mezi nízkou úrovní vzdělání (základní a nedokončené základní), jednoduchou manuální prací, podprůměrným způsobem trávení volného času, praktickou absencí podílu na řízení na jedné straně a relativně vysokými příjmy (2000–2500 Kčs) na straně druhé. Jde tedy vlastně o kategorii D s deviací ve sféře kompenzací.

Kategorie II (4,5–9,3 % populace): jde o soubor osob, v němž dochází k opačné anomálii, totiž k nesouladu mezi nižším odborným vzděláním, mírně nadprůměrným způsobem trávení volného času na jedné straně a nízkými kompenzacemi na straně druhé (kolem 1300 Kčs). Je to tedy v podstatě kategorie C s příjmovou deviací.

Kategorie III (2,5–4,6 % populace) je tvořena osobami, jež vykonávají jednoduché kvalifikované práce, čemuž odpovídá základní vzdělání s vyučením, neparticipují na řízení nebo je na nejnižších stupních politickoorganizační hierarchie, avšak dostávají nadprůměrné, tedy neodpovídající příjmy (nad 2500 Kčs), současně však ve volném čase realizují vysoce kulturní životní styl.

Typologie vycházející z taxonomické analýzy podává tedy zpřesněný obraz sociální diferenciaci a současně potvrzuje dosavadní výpovědi o vztazích jednotlivých statusotvorných proměnných, totiž předpoklad kongruence kulturně sociálních proměnných, předpoklad

odlišné distribuce podílu na moci a zejména předpoklad, že zdrojem statusové inkonzistence je příjmová diferenciace. Protože však 1. u celých 46,6–79,4 % populace příjmová úroveň v zásadě koresponduje s úrovní svazku kulturně sociálně proměnných a 2. příjmová diferenciace není synchronní s distribucí populace v oblasti podílu na moci, lze předpokládat, že příjmová inkongruence je historicky vzniklou, ale přetrvávající anomálií, jež však netvoří samostatnou dimenzi vertikální diferenciace.

Interkorelační analýza sledovaných *vertikálních proměnných* (statusotvorných komponentů) a *nevertikálních diferenciačních faktorů* (velikost bydliště, rozdíl mezi českými zeměmi a Slovenskem, typ okresu a u ekonomicky aktivních skupiny povolání) empiricky prokázala, že ve všech nevertikálních proměnných výrazně figuruje implicitní vertikální faktor, takže rozlišení mezi oběma typy proměnných je do jisté míry relativní. Nejvýraznější vztahy se pak prokázaly mezi životním stylem (0,326–0,401) a vzděláním (0,246–0,432) na jedné straně a nevertikálními proměnnými na straně druhé, což by potvrzovalo předpoklad existence diferenciačních faktorů kulturní povahy, jež v nevertikálních diferenciacích ovlivňují nerovnosti v oblasti pracovního zařazení, životní úroveň a profesionální účasti na řízení.

Základní zjištění komplexní deskripce vertikální sociální diferenciace lze shrnout do šesti základních tvrzení, jež lze pokládat za empiricky vysoce ověřená:

1. Typ sociální diferenciace československé společnosti byl v roce 1967 výslovně *nekapitalistický*, protože se neprojevily ani zbytky nějakých výsadních pozic bývalých vlastníků, soukromé vlastnictví přestalo hrát prakticky jakoukoli diferenciační roli, což ovšem platí – v poněkud menší míře – i o ostatních vlastnických formách. Sociální diferenciace měla vysloveně graduální charakter a stratifikační rozpětí (mimo sféru politickoorganizační) bylo podstatně menší, než lze pozorovat u společností kapitalistického typu.

2. *Stratifikační dominantou* byl svazek kulturně sociálních proměnných, to znamená, že postavení ve společnosti bylo určeno především socioprofesionálním zařazením, životním stylem a vzděláním. Tzv. třídní postavení společnost sice diferencuje, sociální diferenciaci však v základní míře nedeterminuje, protože je preveditelné na jiné sociální rozdíly (nikoli však naopak). Šetření postihlo příkrou diferenciaci mezi mocenskou (politickou), „elitou“, jež však byla šetřením identifikována jen zčásti, a značnou částí populace, jejíž podíl na moci je malý, nepatrný či vůbec žádný. Podíl na moci tedy uvnitř sledovaného souboru nemohl plnit roli stratifikační dominanty, protože jej podstatněji nediferencoval. Ani prokázaná příjmová nivelizace nezabránila výrazné diferenciaci ve sféře životního stylu, která jednoznačně koinciduje ze socioprofesionálním zařazením a vzděláním.

3. Československá společnost v roce 1967, jež byla nekapitalistickým typem společnosti, však *současně ztratila rysy společnosti „dělnické“* či společnosti „diktatury proletariátu“. Na jedné straně nebyla prokázána ani askriptivní funkce dělnického původu nebo původního dělnického povolání, ani významnější podíl na moci u dělnických profesí, na druhé straně jen nepatrná část dělníků byla zvýhodněna existující inkongruencí mezi charakterem práce, vzděláním a příjmem (kompenzační deviace).

4. Ačkoli československá společnost vykazovala výrazné rysy nedemokraticky řízeného *byrokraticky organizovaného systému*, neprokázala se v šetření ani existence kvantitativně významnější nové třídy, ani funkce podílu na moci jako stratifikační dominanty.

5. Působení *rovnostářství* jako ideologie i jako politické a ekonomicko-politické praxe se projevilo nejmarkantněji ve sféře příjmů nesouladem mezi příjmy a jinými statusotvornými proměnnými, nikoli však v té míře, jak předpokládaly hypotézy šetření. Současně se do výsledků promítala relativní chudoba československé společnosti, nízký národní důchod, její malá industriální vyspělost – konkrétně pak 1. malým příjmovým rozpětím ve srovnání s průmyslově vyspělými zeměmi a 2. existencí početné části populace, která se pohybuje na

hranici životního minima, přičemž tato část populace je tvořena nejen důchodci, ale i nejnižšími vrstvami ekonomicky aktivní mužské populace. Příjmová nivelizace, jak řečeno, však nevyvolává ani zčásti odpovídající nivelizaci ve sféře spotřeby a v životním stylu. Byla tedy prokázána existence společnosti příjmově relativně nivelizované, nikoli však kulturně i níformní.

6. Vysoká kongruence složitosti práce, životního stylu a vzdělání prokazuje převládnutí *socialistického typu sociální diferenciace* v rozhodujících oblastech společenského života. Tento – zdá se optimální – diferenciační proces však nedostatečně ovlivnil sféru distribuční a prakticky vůbec neovlivnil mocensko-politickou oblast, v níž se však již v roce 1967 projevovaly tendence nahradit byrokratický, nedemokratický typ řízení typem spíše technokratickým. Technokratický typ svým důrazem na kvalifikaci a výkon reprezentuje jakýsi střed mezi byrokraticko-rovnostářským typem sociálních vztahů a typem vyhraněně socialistickým.

Souhrnně lze tedy říci, že socialistický typ společenského uspořádání se u nás realizoval (s přihlédnutím k deviacím ve sféře politickooraganizační a distribuční) jako nekapitalistický typ výkonové industriální společnosti, tedy společnosti výrazně diferencované, zčásti stratifikované a zájmově a názorově rozrůzněné.

3. Základní zjištění o jednotlivých statusotvorných proměnných

Analýza distribuce populace v jednotlivých statusotvorných komponentech (dílčích statusech) a rozbor jejich vzájemných vztahů byla východiskem globální a komplexní deskripce sociální stratifikace československé společnosti. Detailní rozbor „dílčích statusů“ však umožňuje formulaci ještě některých dalších – ne nepodstatných – tvrzení, jež zčásti potvrzují, zčásti zpřesňují a zčásti doplňují výpovědi, jež jsme shrnuli výše.

3.1 Socioprofesionální postavení (složitost práce)

Rozsáhlá sociologická literatura a empirická šetření analogická našemu výzkumu dokazují dosti jednoznačně, že *socioprofesionální postavení* je nejlepším a současně jednoduchým indikátorem sociálního postavení, protože není pouze jeho atributem, ale podstatnou determinantou. Socioprofesionální status se běžně odvozuje z *prestiže profese* (prestiž funguje jako inferenční ukazatel socioprofesionálního postavení), nebo se s ním přímo identifikuje. Ačkoli nelze popírat význam stabilizované prestižní hierarchie a nelze ji pokládat pouze a výhradně za „subjektivní manifestaci“ objektivní pozice, v intencích teoretických premis celého šetření byl proveden pokus hierarchizovat socioprofesionální postavení na základě jiných, objektivních ukazatelů, jež by s principy prestižní hierarchie nebyly identické. Škála profesionálního postavení tedy nebyla vyvozena z prestiže povolání, ani z kvalifikačních a jiných *předpokladů* výkonu profesionální role, ani z *kompenzací* (materiálních či psychologických), jež se na výkon profesionální role váží, nýbrž výhradně z *obsahu činnosti*, jež výkon této role zahrnuje.

Technickým východiskem bylo přesné slovní označení vykonávaného povolání. Jednotlivá povolání byla – při respektování běžných metodologických direktiv – seřazena skupinou expertů do šesti kategorií, jež byly slovně popsány z hlediska složitosti, tvořivosti, samostatnosti, kvalifikovanosti, pravomoci a rozhodování, oduševnělosti a mnohostrannosti. V dalších úvahách budeme souhrnně mluvit o kategoriích složitostí práce (SP).

Základní zjištění o distribuci populace v jednotlivých kategoriích SP podle *pohlaví* se shodují s tvrzením, jež jsme uvedli výše, že totiž profesionální pozice vyšších a středních stupňů jsou výrazně více obsazeny muži než ženami. Toto zjištění platí, i když v odlišné intenzitě, pro všechny sledované soubory – tedy jak pro soubor rodičů, tedy respondentů

a jejich manželék, tak pro soubor dětí (synové a dcery dotazovaných). Tento jev lze vysvětlit jednak jiným typem přípravy na profesionální roli (u žen se preferuje středoškolské vzdělání, které se však profesionálně realizuje na úrovni jednodušších prací, u mužů se naopak vyučení realizuje ve výkonu složitějších socioprofesionálních rolí), jednak specifickou definicí ženské profesionální role (faktor pohlaví tedy funguje jako výrazně askriptivní činitel). Zajímavá zjištění lze formulovat pokud jde o věk a *generační rozdíly*. Věkový faktor ovlivňuje socioprofesionální zařazení tím, že 1. výkon určitých socioprofesionálních rolí je podmíněn předpoklady, jež se váží k věku, nebo dokonce jednoznačně s ním souvisejí, 2. na začátku profesionální dráhy má jedinec možnost „vybrat“ si pouze z různých aktuálně dostupných pozic, takže určité profesionální pozice nemohou být obsazeny některými věkovými kategoriemi. Konkrétně se to projevuje v tom, že vyšší a střední pozice jsou obsazeny v podstatě souborem osob, které se podílely na industrializačních procesech a ekonomickém růstu po roce 1945, tedy kategorií čtyřicátníků; generace „rodičů“ zaujímá pozice střední a nižší. V kategorii 5 a 6 je soustředěno 59,9 % všech respondentů ve věku 56–65 let, věková kategorie 26–35 let je zde však zastoupena již jen 41,5 %. Nejmladší věková kategorie (do 25 let) je kumulována na stupních složitosti práce 4 – 5 (celkem 79,9 %), přičemž právě vzhledem k působení věkového faktoru zůstává pro ni stále otevřena kategorie SP 3, která zahrnuje typické vzestupné pozice reprezentující „profesionální kariéru“, v níž jsou nejmladší respondenti zastoupeni pouze 11,7 % (věková kategorie 26–35 let již 23,6 %). Obecně lze konstatovat, že věkový a generační faktor významněji ovlivňuje distribuci nejjednodušší a středně složité práce, nejvyšší kategorie složitosti práce (v nichž je distribuce podle věku v podstatě proporcionální, až na zastoupení nejmladší populace) jsou naopak věkem a generační příslušností ovlivňovány podstatně méně (vzhledem k výlučné povaze kvalifikačních předpokladů).

V oblasti *etnicko-národnostních a ekologických faktorů* se promítá rozdílná úroveň industrializace i rozdíly v úrovni obecné kulturní vyspělosti, takže pro českou populaci jsou zřetelně dostupnější pozice střední a vyšší než pro populaci slovenskou a tím spíše pro národnostní menšiny, kde – zejména u Němců – působí patrně nejen jazykové bariéry, ale i věkový faktor. Industrializační procesy, jež jsou spjaty s procesy urbanizačními, se přirozeně promítají do distribuce populace v jednotlivých kategoriích SP: Praha a velká města nabízejí podstatně více příležitostí uplatnit se ve vyšších a středních kategoriích SP než města malá a střední. Obdobný stav zjišťujeme i v jednotlivých okresech, typologizujeme-li je podle stupně industriální vyspělosti. Zajímavé je zjištění, že pouze 4. kategorie SP (tedy práce jednoduchá, ale kvalifikovaná) je rovnoměrně rozložena, že tedy není závislá na stupni industrializace a je obecně „přístupná“, bez ohledu na ekologické podmínky.

Struktura *vzdělání* (u mužské populace) v zásadě koresponduje se strukturou obsazení jednotlivých kategorií SP, takže můžeme formulovat tyto pravidelnosti:

1. Nejvyšší stupně složitosti práce (1 a 2) jsou výlučnou oblastí kvalifikace, to znamená, že jsou „doménou“ vysokoškoláků a maturantů, i když lze připustit existenci „anomálií“, jež jsou v běžném povědomí veřejnosti (obsazení vysokých řídicích ekonomických a politických funkcí lidmi bez příslušného formálního vzdělání), jež se však do šetření výrazněji nepromítaly (absence politickoorganizačních „elit“ ve vzorku).

2. Nejvyšší a nejnižší stupně vzdělání vymezují profesionální pozice, jež jsou jedinci dostupné, jednoznačněji než vzdělání střední. Tyto stupně vzdělání tedy současně představují „bariéru“ vzestupu (nepřístupnost vyšších profesionálních pozic pro nejnižší kategorie vzdělání) i sestupu (nepravděpodobnost sestupu osob s vyšším vzděláním do nejnižších kategorií SP), což je – zdá se – výrazem stabilizace v obsazení profesionálních pozic v závislosti na vzdělání.

3. Střední stupeň složitosti práce (3) je převážně obsazen středoškoláky, je však přístupný i vyučeným, jejichž „vlastní oblasti“ je pak 4. kategorie SP (41,9 %).

4. Nejnížší kategorie SP je vně jakékoli kvalifikace (83,8 % osob se základním vzděláním, ale nevyučených, a osob s neukončeným základním vzděláním je soustředěno právě v této kategorii).

Jednotlivé kategorie SP lze analyzovat nejen „staticky“, z hlediska distribuce populace, ale i z hlediska *mobilitních pohybů* tak, že je posuzujeme jako východiska a cíle mobility. Z empirických dat, jež máme k dispozici, je zřejmé, že nejvyšší kategorie SP umožňují spíše profesionální vzestup než sestup. Kategorie 1, 3 a 5 jsou cílem velmi silné mobility – kategorie 1 a 3 mobility vzestupné, kategorie 5 vzestupné i sestupné. Nejnížší kategorie (6) je sice východiskem mobilitního vzestupu, nikoli však příliš výrazného, protože se obvykle zastavuje u 5. kategorie. Zvláštní postavení má 4. kategorie, jež je cílem mobilitního vzestupu, obvykle se však do ní nesestupuje. Nejtypičtějším stupněm mobilitního vzestupu je 3. kategorie, která reprezentuje pozice, jež vyžadují dynamismus a praktickou aktivitu, kategorie, jejíž význam v industrializačních procesech je zřejmý.

Analýza, jež sledovala vliv specifických askriptivních faktorů, zejména vliv třídního původu, prokázala i v této oblasti platnost obecných tvrzení, jež jsme již formulovali: dělnický původ mírně omezoval pravděpodobnost vykonávat složitější práci (od SP 2 výše), nedělnický původ (otcové – příslušníci „intelligence“) tuto pravděpodobnost zvyšoval (orientace na kategorie SP 2 a 3), maloburžoazní původ naopak působil jako rekrutující faktor (kumulace do kategorií 5 a 6, přičemž je však nutno respektovat, že z větší části šlo o otce – rolníky).

Analýza složitosti práce jako rozměru vertikální diferenciace i jako „individuální šance“ tedy prokázala významný vliv tohoto diferenciačního faktoru i oprávněnost a sociologickou relevantnost navržené netradiční operacionalizace kategorie „profesionální status“.

3.2 Vzdělání

Základní problém operacionalizace kategorie „vzdělání“ jako statusotvorné proměnné je jednak v tom, jak respektovat časově a historicky diskontinuitní charakter formálního vzdělání a současně kontinuitní ráz „vzdělanosti“ jako individuální charakteristiky, jednak v tom, jak postihnout obě základní funkce vzdělání, socializační (a enkulturační) i profesionalizační, která významně podmiňuje šance, jež má jedinec v procesu obsazování profesionálních pozic. Analýza vzdělanostní struktury společnosti i jejího mobilitního rozměru musí také – v přiměřené míře – brát v úvahu, že současná diferenciace ve vzdělání je produktem minulých, kvalitativně často různorodých edukačních procesů, vázaných na odlišnou strukturu, funkci i hodnocení celkového formálního vzdělání i jeho jednotlivých typů. Šetření tedy vycházelo ze současné formální diferenciace vzdělání, jak ji reprezentuje naše soudobé školství, s tím, že na základě expertiz a kvalitativních analýz byly jednotlivé kategorie definovány tak, aby byly historicky srovnatelné. Základní informací pak bylo sdělení respondenta o nejvyšším stupni dosaženého formálního vzdělání, nikoli tedy – jak je to obvyklé v některých zahraničních šetřeních – sdělení o délce školní docházky.

Intenzivní – a ve svých společenských důsledcích přirozeně pozitivní – rozvoj vzdělání v posledních zhruba dvaceti letech se nerovnoměrně projevuje z hledisek generačních, ekologických a teritoriálních, národnostních i biosociálních (diferenciace podle pohlaví), a to ve všech typech formálního vzdělání. Především lze zaznamenat odlišnou strukturu zastoupení historických i přirozených generací na úrovni *základního (ukončeného i neukončeného) vzdělání*. Jestliže ze všech osob, jež ukončily vzdělání do roku 1913, jich nedosáhlo vyššího než právě základního vzdělání celých 81 %, pak ze všech osob, jež ukončily školní docházku

v desetiletí 1950–1960, skončilo na úrovni tohoto typu vzdělání jen 17,3 %. Výrazné rozdíly se však projevují jak mezi Čechami a Slovenskem, tak mezi českou a slovenskou populací na jedné straně a národnostními menšinami na straně druhé. Nerovnoměrná distribuce základního vzdělání je pozorovatelná i v ženské části sledovaného souboru (manželky dotazovaných). V souvislosti s počínajícími industrializačními procesy se zvyšuje (ve dvacátých letech) význam vyučení, jež pomalu, ale stále výrazněji nahrazuje elementární vzdělání funkčně specifickým. Extenzivní charakter industrializačních procesů se až do současnosti projevuje i v prostém kvantitativním údaji, že v roce 1956 vstoupilo do učení celkem 35,2 % patnáctiletých, v roce 1967 dokonce již 53,3 %. Slovensko zde výrazně figuruje jako „zemědělská oblast“: jestliže v typických zemědělských oblastech je vyučení jako nejvyšší dosažený typ vzdělání reprezentován 18,1 % populace, pak na Slovensku je to 18,7 % (v českých zemích naproti tomu 31,1 %). Růst *středního vzdělání* (tj. nižšího odborného vzdělání bez maturity a dvou typů úplného středního vzdělání – odborného a všeobecného) je daleko méně strmý, než je tomu u vyučení. U nižšího odborného vzdělání, které má zřejmě reziduální charakter a jež nebylo podstatněji zasaženo společenskými přeměnami, dokonce zjišťujeme málo obvyklou konstantnost distribuce i z hlediska historického a generačního. Úplné středoškolské vzdělání odborné je zastoupeno významněji (8,1 %) než vzdělání všeobecné (3,5 %). Střední všeobecné vzdělání sice obsahuje z hlediska vertikální diferenciacce určité preferenční rysy, je však současně funkčně nespecifické, protože nemá korelát v profesionální sféře, a je vlastně pouze „průpravou“ k vysokoškolskému vzdělání. Oba typy úplného středoškolského vzdělání (a to v rovnoměrném zastoupení) doznaly významného kvantitativního růstu zejména v ženské části populace. Kvantitativní růst *vysokoškolského vzdělání*, jež je evidentně typem „vzdělání budoucnosti“, byl přerušen násilným zásahem okupace (1939–1945), takže část osob, jež byla nucena vstoupit do zaměstnání v tomto období, dokončovala vysokoškolské vzdělání mnohdy mimořádnými formami (z celkového počtu vysokoškolsky vzdělaných 12,5 %). Není přitom bez zajímavosti, že mnozí z nich začínali přerušena nebo znemožněná vysokoškolská studia až deset let po nástupu do ekonomické aktivity. V celé sledované populaci jsou vysokoškolsky vzdělání zastoupeni 5,4 %, přičemž trend v dosahování vysokoškolského vzdělání je obecně vzestupný (cca 10 % populačního ročníku vstupuje na vysoké školy). Různá distribuce se však projevuje především z hlediska ekologického: ve městech s počtem obyvatel nad 100 tisíc je z celkového počtu dotazovaných 14,7 % vysokoškolsky vzdělaných, v Praze dokonce 17 %. Obdobná diferenciacce se projevuje i mezi českými zeměmi a Slovenskem (české země – 5,3 %, Slovensko 3,2 %).

Některá zjištění týkající se relace vzdělání a jiných statusotvorných proměnných jsme již formulovali. Podrobnější analýza je doplňuje a zpřesňuje. Pokud jde o *vztah vzdělání a složitosti práce*, lze konstatovat dosti výrazné upevnění této vazby. Koeficient pořadové korelace pro tento vztah je u otců dotazovaných 0,412, u dotazovaných 0,579 a u synů dotazovaných již 0,675. Prosazuje se zřejmě jak kompetentnější obsazování zejména nejvyšších kategorií složitosti práce, tak jejich uzavřenost pro nižší kategorie vzdělání. Toto zjištění však neplatí stejně kategoricky pro vyšší (nikoli však nejvyšší) stupně složitosti práce (tj. odborné zaměstnance a úředníky), které jsou otevřeny jak vysokoškolákům a středoškolákům, tak dokonce osobám se vzděláním podstatně nižším. Tím je otevřen samostatný problém *kvalifikace* a kvalifikačních předpokladů, který se sice projevuje na všech úrovních složitosti práce, zvláště markantně však ve vazbě na výkon řídicích funkcí (pouze 48 % vedoucích a jejich zástupců má vysokoškolské nebo středoškolské vzdělání, 25 % dotazovaných s alespoň jedním podřízeným nemá vyšší než základní vzdělání), což koresponduje s jinými oficiálními údaji.

Výzkum prokázal, že *politickoorganizační systém* stojí v podstatě stranou diferenciačních vlivů vzdělání, protože vzdělání zde nefiguruje ani jako jednoznačný kompetenční předpoklad, ani jako relevantní kritérium pro výběr do politických pozic (koeficient pořadové korelace 0,240). Dokonce i ve sféře podílu na moci, který vyplývá z profesionálního zařazení, tedy v oblasti, jež může být chápána jako „mocenská transformace“ profesionálně kompetenčních dispozic, zjišťujeme pouze střední korelace (0,451).

Uvažujeme-li příjem jako odměnu za profesionální pozici a za výkon, v němž se promítají i nároky (v neposlední řadě kvalifikační) podmiňující realizaci profesionální role, lze konstatovat výrazný příjmový rozptyl, který potvrzuje *diferencované odměňování osob se shodným vzděláním*. I když osoby s vyšším vzděláním v průměru dosahují také vyšších příjmů, prosazuje se dosti zřetelně inkongruence příjmů vůči diferenciaci ve vzdělání. V oblasti *životního stylu* se projevuje objektivizace mimoprofesionálních funkcí vzdělání – úroveň vzdělání se tedy dosti jednoznačně (koeficient 0,608) promítá do sféry volného času a způsobu života v mimopracovní době. Vysokoškolské vzdělání má výrazně integrativní povahu – jeho nositelé patří ze 78,1 % do dvou nejvyšších kategorií životního stylu, zatímco základní a zejména neukončené základní vzdělání vytváří bariéru, která znemožňuje proniknout do vyšších úrovní životního stylu (50,8 % osob se základním vzděláním a dokonce 73,5 % osob s neukončeným základním vzděláním patří do dvou nejnižších kategorií).

Inkongruence mezi vzděláním a příjmem a do jisté míry i pozicí v politickoorganizačním systému se projevuje i ve vazbě úrovně dosaženého vzdělání a *sociálního statusu*. Na jedné straně lze jednotlivé statusové kategorie jednoznačně charakterizovat převažujícím vzděláním (nejvyšší kategorie jsou kategoriemi „elitárními“ i z hlediska dosaženého vzdělání, střední statusové úrovně se vyznačují převahou osob se středním vzděláním, nejnižší jsou pak vzdělanostně reziduální) – ze statusové příslušnosti lze tedy usuzovat s vysokou pravděpodobností na úroveň vzdělání. Na druhé straně však nelze z úrovně dosaženého vzdělání usuzovat jednoznačně na statusovou příslušnost – v každé kategorii vzdělání je asi jedna pětina osob, jež dosahují jiné statusové úrovně, než by bylo možno teoreticky předpokládat, a jež se tedy vyznačují výraznou inkongruencí statusových komponentů.

Analýza proměn vzdělání v *mezigeneračním sledu* umožňuje formulaci tvrzení, že vliv vzdělání otce na vzdělání syna se uvolňuje: zatímco koeficient pro vztah mezi vzděláním otce a dotazovaného je 0,499, pro vztah dotazovaného a jeho syna je již jen 0,383. Významně se snižuje i podíl shodného vzdělání mezi synem a otcem, je-li nazírán z hlediska věkových skupin respondentů: shodou vzdělání se vyznačuje 47,7 % narozených před r. 1906, 32,6 % narozených v letech 1907–1922 a pouze 24,5 % narozených v letech 1923–1941. Prokazuje se, že vyučení je cílovou kategorií vzdělání pro nejširší masu populace, a to z hlediska jak intergeneračního vzestupu, tak sestupu. Stabilita vzdělanostní shody se tedy projevuje významněji jen u vyučení a středního vzdělání; v souboru synů, jejichž otcové (respondenti) měli vyšší vzdělání, se projevuje častější sestup než v předchozí generaci (otec – respondent). Šetření prokázalo, že úroveň dosaženého vzdělání není podmíněna jen vzděláním otce, ale i vzděláním děda. Zejména v kategorii vysokoškolského a zčásti i středoškolského vzdělání.

Ze studia intergenerační mobility ve vzdělání konečně vyplynulo, že v Československu se v minulosti nevytvořil školský systém třídního charakteru. V jednotlivých kategoriích vzdělání jsou tedy zastoupeny osoby různého třídního původu, dosahování nejvyššího vzdělání je však současně sociálním původem podmíněno (z dotazovaných, jejichž otcové patřili do skupiny nemanuálně pracujících, dosáhlo středoškolského a vysokoškolského vzdělání 61,3 %; z těch, jejichž otcové patřili do skupiny dělníků, však jen 14,4 %).

Diferenciační význam vzdělání v československé společnosti, obdobně jako ve všech vyspělých společnostech, je výrazný, a to i navzdory jeho materiálnímu nedoceňování

(zejména u mladé generace) i stále ještě nedostatečnému spojení vzdělání s politickoorganizačním systémem.

3.3 Životní styl

Ve všech šetřeních sociální struktury je problematika vážící se na koncept „životního stylu“ přímo nebo nepřímo obsažena. V souladu s teoretickými intencemi šetření nebyl životní styl přirozeně pojat jako jednoznačný indikátor sociálního statusu, nýbrž jako jedna ze statusotvorných proměnných, jež byla operacionalizována tak, aby v maximální možné míře respektovala multidimenzionalitu životního stylu. Na základě řady sond a předvýzkumu bylo ovšem upuštěno od konstrukce takové stupnice, jež by zahrnovala všechny relevantní aspekty životního stylu a operacionalizační procedura se omezila na aspekty využívání volného času a spotřeby (konzumních vzorců). Konkrétně tedy byl sledován *způsob trávení volného času* (dominantní mimopracovní činnosti, včetně „hobbies“, trávení dovolené, kulturní aktivity atd.), *úroveň spotřeby a vybavení domácnosti* (typ bytu, vybavení mechanizačními prostředky – jako např. pračkou, ledničkou, mixérem, vysavačem –, vlastnictví nebo pravidelné užívání předmětů pro „volný čas“, jako je např. televizor, fotografický aparát, vybavení pro kemping, dále „kulturní vybava“ domácnosti, jako např. knihovna, diskotéka atd.). Stupnice byly získány jednak pomocí regulérních škálovacích technik, jednak na základě arbitrárního rozhodnutí podloženého teoretickou úvahou.

Protože o vazbách životního stylu jako statusotvorné proměnné na jiné komponenty sociálního statusu jsme v různých souvislostech informovali, omezíme se na zjištění, jež vypovídají o vertikální diferenciaci společnosti právě jen z hlediska životního stylu. Formulace těchto zjištění je odůvodněna mj. tím, že *diferenciace v životním stylu* se ukazuje jako *jedna z nejvýznamnějších vertikálních diferenciací*, jež vytváří komplement k diferenciaci pracovní profesionální. Kategorizací skóru, jehož dosáhli respondenti ve sféře životního stylu, lze na základě typologické procedury opřené o analýzu empirického materiálu konstruovat tři kategorie vzorců životního stylu:

1. *Dolní a dolní vyšší kategorie* (zahrnuje 9,63 % a 29,84 % sledované populace): Životní styl této kategorie je podmíněn starostmi o prostou reprodukci pracovní síly, rekreační činnosti tedy vystupují pouze ve svých elementárních formách spíše pasivního charakteru, mimopracovní doba je vyplněna aktivitami orientovanými k chodu domácnosti, jež je minimálně vybavena mechanizačními prostředky, vztah ke kultuře se vyčerpává prakticky pouze konzumací produktů masové kultury. Obě kategorie (dolní a dolní vyšší) se poněkud odlišují vybaveností bytu, úrovní bydlení a typem kulturní aktivity.

2. *Střední kategorie* (zahrnuje 25,33 % respondentů náležejících do středně nižší a 19,14 % do středně vyšší kategorie) v podstatě rozvíjí vzorec životního stylu předchozí kategorie, projevuje se však aktivnější a tvořivější vztah k volnému času, podmíněný do jisté míry i vyšší mechanizací domácích prací a kvalitnějším bytovým zařízením; ve střední vyšší kategorii pak dochází k intenzivnějšímu styku s kulturou nezprostředkovanou masovými sdělovacími prostředky, jejichž sledování je však samozřejmé.

3. *Horní a horní nižší kategorie* (5,21 % a 10,14 %) je charakterizována vysokou kulturou bydlení, objevuje se vlastnictví předmětů, jež umožňují kulturní trávení volného času (magnetofon, hudební skříň), trávení dovolené je spojeno s cestováním a pobytem v zahraničí, zvyšuje se intenzita kontaktu s „vysokou kulturou“ (návštěva divadel, galerií, sledování kritik a recenzí); diferenciačním znakem nejen mezi horními kategoriemi a kategoriemi středními, ale i uvnitř horní kategorie je „shromažďování kulturních předmětů“ (knihovny, sbírky apod.).

Typologická procedura vede ke zjištění výrazné diferenciaci ve složitosti kulturních vzorců, ve vnímání vnějšího světa a zejména kultury, v kultuře bydlení i ve vybavenosti mechanizačními prostředky a zejména kulturními statky. Zdá se však, že kvalitativní diferenciaci naší společnosti ve sféře životního stylu není dostatečná, protože žádná z uvedených kategorií není zcela zbavena existenčních starostí natolik, aby se mohla jednoznačně orientovat na spotřebu a využití volného času.

Jednotlivé vzorce mají své *typické nositele*, kteří se rekrutují z odlišných sociálních vrstev a liší se statusotvornými i jinými charakteristikami. Zhruba platí, že nejvyšší kategorie životního stylu jsou obsazeny osobami s vyšším vzděláním, nadprůměrnými příjmy a vysokou složitostí práce. S manuální a zemědělskou prací jsou spjaty jednodušší vzorce (22,9 % všech osob nejnižší kategorie životního stylu tvoří nekvalifikovaní dělníci, 32,6 % zemědělství dělníci a samostatní zemědělci). Rozdíly v životním stylu velmi výrazně diferencují i české kraje a Slovensko, nejnižší stupně životního stylu jsou pak charakteristické pro příslušníky některých minorit (Ukrajinci, Maďaři, zejména však Cikáni).

Z *ekologického hlediska* pak obecně platí, že čím větší obec, tím významněji jsou zastoupeny složitější vzorce. V malých obcích je nadto zřejmá vysoká uniformita životního stylu (kumulace do nejnižších kategorií). Obdobná zjištění platí i pro *věkové skupiny*: v mladších věkových kategoriích je úroveň spotřeby vyšší a využívání volného času intenzivnější než ve skupinách starších a nejstarších, nejvyšší charakteristiky životního stylu se však projevují u osob středního věku. Pozoruhodné pak je, že přes značné zúžení příjmového rozpětí v celé sledované populaci a přes značně uniformní nabídku realizují lidé svůj životní styl na úrovni, jež odpovídá jejich sociálnímu statusu: i nivelizovaný příjem (je nutno zdůraznit, že příjem dotazovaného ovlivňuje úroveň spotřeby významněji než příjem na hlavu v domácnosti) se tedy manifestuje a realizuje v dosti odlišných vzorcích spotřeby a v diferencovaném životním stylu.

3.4 Příjem a životní úroveň

V oblasti příjmů a životní úrovně se prolínají dvě velké (a z hlediska šetření základní) lidské aktivity – pracovní aktivita, tedy sféra produktivní, sféra „pracovního stylu“, a aktivity mimopracovní, mimoproduktivní, tedy sféra konzumní orientace, „konzumního stylu“, a zprostředkovaně i sféra životního slohu. Studium příjmové diferenciaci mohlo být začleněno do širších (i komparativních) souvislostí, protože právě v této oblasti máme k dispozici relativně nejúplnější oficiální statistické údaje.

Vychází předpoklad, že příjmová nerovnost je do značné míry atributem obecného kulturního systému společnosti, že se vytváří především v procesech politického rozhodování a přímo závisí na charakteru sociálně politických změn, se promítá do konkrétního zjištění, že přestavba ekonomického a sociálního systému československé společnosti po roce 1948 vedla k prudkému *stažení příjmového rozpětí*, tedy k redukci příjmové nerovnosti. Československo – na druhém místě za NDR – vykazuje nejnižší mzdovou nerovnost ze všech zemí socialistické soustavy. Z hlediska ekonomicky aktivní mužské populace, zejména pak dělníků a zaměstnanců, se československá společnost tedy jeví jako výrazně egalizovaná; z hlediska důchodců, kteří spadají z podstatné části do nejhůře odměňované pětiny populace, a z hlediska žen, jež jsou zcela vyloučeny z pěti nejlépe odměňované části populace, je však naše společnost nerovná. Výrazné rozdíly v *odměňování mužů a žen* (v květnu 1966 činila průměrná ženská mzda 66 % průměrné mzdy mužů) jsou důsledkem spíše mzdové diskriminace „typicky ženských profesí“ (obchod, textilní a potravinářský průmysl) než menší schopnosti žen vykonávat vysoce honorovaná povolání. Ačkoli dosti výrazné příjmové rozdíly mezi družstev-

níky a pracovníky státního sektoru mohou zakládat argumenty pro „třídní optiku“, zdá se, že jde spíše o *rozdíl zemědělské a nezemědělské práce*, který se promítá i do odlišné váhy peněžních odměn (jež jsou v zemědělství doplňovány odměnami naturálními). V souladu s celosvětovým trendem se sblíží i příjmy *dělníků a zaměstnanců*, přesněji manuálně a nemanuálně pracujících. Uvnitř obou kategorií lze však konstatovat vnitřní diferenciaci – u dělnických profesí mezi kvalifikovanými a mimořádně namáhavými povoláními a ostatními profesemi, uvnitř nemanuálních povolání pak mezi profesemi řídicími a typicky (tradičně) úřednickými.

V odvětvové diferenciaci je pozorovatelný trend analogický mzdové preferenci některých odvětví, jak byla ustavena v období výrazných industrializačních přeměn v SSSR, totiž *preferenze investiční výstavby a průmyslu* na úkor tzv. neproduktivní sféry. Ačkoli ve všech odvětvích existuje větší či menší vnitřní mzdová diferenciacie (nadprůměrná v nevýrobních odvětvích, vysoká v průmyslu a relativně nízká ve stavebnictví a obchodě), vývoj vnitroodvětvové diferenciacie naznačuje tendenci ke zmenšování příjmové variance. Sledujeme-li vnitřní diferenciaci v průmyslu, pak je ve srovnání s vyspělými západními zeměmi výrazně menší mzdové rozpětí mezi kvalifikovanými, polokvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky, zvláště markantní je však malé rozpětí mezi mistry a nekvalifikovanými dělníky (mistři mnohdy nedosahují ani příjmů kvalifikovaných dělníků). Denivelizační pokusy sice poněkud zvětšily mzdové difference mezi řídicím personálem (nižší a vyšší technické kádry) a dělníky, rozdíly v odměňování jsou však nadále malé. Velmi nepříznivé relace vykazují zejména všechny *kategorie administrativních profesí*, jejichž průměrné příjmy jsou hluboko pod průměrem dělnických mezd.

Všechna tato zjištění, jež lze odvodit z oficiálně publikovaných statistických materiálů, se potvrdila i v provedeném šetření. Příjmy byly v rámci šetření zjišťovány jen u dotazovaných a jejich manželék, a to pro rok 1960 a 1967. Protože daň ze mzdy je v ČSSR na nejvyšší průměrné úrovni mezi socialistickými zeměmi a protože oficiální údaje poskytují informaci jen o základním příjmu (mzdě), zjišťoval se v rámci šetření čistý příjem, zahrnující i finanční odměny za činnosti nespádající do výkonu „základního povolání“ a příjmy neoficiální (většinou nezdaňované). Srovnání s oficiálními daty však naznačuje, že zjištění neoficiálních příjmů se podařilo jen zčásti.

Kromě relace příjem – ostatní statusotvorné proměnné byl podrobněji sledován vztah *příjmů k členství v KSČ*. Ukázalo se, že tento vztah je slabý a jako diferenciací faktor se členství v KSČ projevuje až u nejnižších příjmových kategorií, jež jsou ze 70 % tvořeny nečleny strany, což je ovšem spíše důsledkem větší politické aktivity vyšších příjmových kategorií (srovnaj relace příjem – složitost práce a vzdělání!) než příjmové preference členů KSČ. I pokud jde o délku členství ve straně, nelze prokázat příjmovou preferenci, protože výše příjmů je v jednoznačné korelaci s věkem (nejnižší příjmy mají nejstarší členové strany, nejvyšší naopak členové od roku 1961). Závislost mezi *věkovou strukturou populace* a její příjmovou diferenciací je natolik silná, že lze formulovat tvrzení, že 1. nejmladší generace (narozená po roce 1942) je situována převážně ve středních příjmových skupinách (1250–2000 Kčs), 2. střední generace (narozená 1922–1941) vykazuje střední, vysoké a nejvyšší příjmy, 3. starší generace (1907–1921) má příjmy nižší (do 1750) a 4. nejstarší generace disponuje nejnižšími příjmy. Generace důchodců nedosahuje vyšších příjmů než 1250 Kčs, polovina z nich má dokonce příjmy nižší než 750 Kčs.

Z komparace údajů o příjmech z roku 1960 a 1967 vyplývá, že se zřetelně zmenšila příjmová nerovnost a že vzestup či sestup je přímo závislý na úseku profesionální dráhy, jež je situována do tohoto období (zatímco generace narozená po roce 1942 vykazuje v 72,0 % případů vzestup a jen v 6 % sestup, generace 1907–1921 v 25,7 % případů vzestup a v 20,8 %

případů sestup, a generace narozená do roku 1907 zcela přirozeně nevykazuje prakticky žádný vzestup.

Srovnání *příjmů na hlavu* s příjmy jednotlivců poukazuje na paradoxní poměr mezi obrovskou zaměstnaností žen a jejich relativně malým faktickým podílem na tvorbě životní úrovně, jakkoli se v letech 1958–1965 zvýšil o téměř 40 %. Současně se znovu prokázalo, že narození třetího dítěte vede k redukci příjmu na hlavu na méně než polovinu výchozí částky. Původní závislost individuálního příjmu na věku se proto u příjmu na hlavu mění v závislost opačnou: průměrné příjmy na hlavu jsou nejmenší u osob ve věku 30–40 let. Tato zjištění vedou ke konstatování, že motiv zvyšování či alespoň udržování dosažené životní úrovně pronikl naší společností natolik, že vede k omezení populačního přírůstku. Před narozením prvního dítěte finanční kalkulace (předpoklad redukce životní úrovně) funguje jen nepatrně, po narození třetího dítěte se však stává faktickou bariérou.

Analýza příjmové diferenciaci vedla ke zdůraznění významu sociálních kontextů, v jejichž rámci se realizuje mzdová politika. Jestliže akcent na politický kontext umožnil likvidaci bezpracných příjmů a zmenšení příjmové nerovnosti, současně však petrifikoval systém ne vždy odůvodněných preferencí, pak akcent na sociální kontexty musí respektovat motivační funkce příjmové diferenciaci, relace mezi schopnostmi a výkonem, ale i přehodnotit pohled na důchodové zabezpečení a populační politiku.

3.5. Podíl na moci a řízení

Výpovědi o struktuře a dynamice politické moci v československé společnosti byly podmíněny jednak teoretickými záměry šetření, jednak charakterem získaných empirických dat: výpovědi o individuální participaci respondenta na moci a řízení proto neumožňují verifikaci jakýchkoli obecnějších výpovědí, přesahujících rámec studia sociální stratifikace.

Podíl na moci a řízení byl v rámci šetření operacionalizován tak, že diferenciaci pozic individuí byla odvozena 1. ze zařazení organizace, v níž dotazovaný pracuje, na stupnici podle jejího typu a velikosti, 2. z postavení dotazovaného v organizaci (vedoucí, dílčí vedoucí s alespoň jedním podřízeným, podřízený) a 3. z participace dotazovaného v ostatních dimenzích moci, tj. z výkonu volených funkcí v KSČ, ve společenských organizacích a ve volených státních orgánech. Na základě těchto ukazatelů byli dotazovaní kategorizováni do šesti skupin podílu na moci a řízení s tím, že v empirickém materiálu nebyly prakticky vůbec zastoupeny „špičky“ politické moci (nejvyšší kategorie v šetření tedy není identická s nejvyšším reálným stupněm moci v naší společnosti). První dva ukazatele lze syntetizovat v ukazatel *účasti na řízení*, vyplývající z *pracovní profesionálního zařazení* (v souladu se sociologickými a politologickými terminologickými konvencemi lze mluvit o „pravomoci“), třetí pak zakládá pyramidu účasti na řízení, vyplývající z *volby* (tedy dimenzi „vlivu“).

Základní zjištění, že obě pyramidy – tedy struktura pravomoci a vlivu – se od sebe liší, není překvapivé. Větší strmost však bychom byli očekávali u pyramidy pravomoci, jejíž „tvar“ je podmíněn existencí limitu hierarchizovaných pozic, zatímco u pyramidy vlivu bylo možno – v souladu s ideologickými postuláty rozsáhlé participace nejširších vrstev na různých funkcích – očekávat rozložení méně strmé. Empirická data však poskytují obraz přesně opačný. V dimenzi pravomoci neparticipuje na řízení 51,7 % populace, v dimenzi vlivu dokonce 69,87 %. „Mocenská“ nerovnost je sice obecně pro všechny komplexní společnosti typická (a svým způsobem je funkcionálním imperativem), její konkrétní podoba však evidentně není univerzální. Sledujeme-li zastoupení jednotlivých *statusových kategorií* na nejvyšších stupních mocenské a řídicí hierarchie, pak zjišťujeme, že zatímco na nejvyšším stupni pravomoci je nejvíce osob s nejvyšším statusem, je jich na nejvyšším stupni vlivu nejmeně.

Hypotéza, že ve vyšších pozicích budou významně více zastoupeni ti, kteří svým *třídním postavením* či původem patří ke skupině dělníků a rolníků, se evidentně nepotvrdila. Ukazuje se naopak opačná tendence, totiž obsazování vyšších pozic moci příslušníky nemanuálně pracujících skupin. I proti eventuálnímu předpokladu normálního statistického rozložení byl zjištěn významný posun ve prospěch nemanuálně pracujících na jedné straně a v neprospěch zejména zemědělců ve smyslu téměř úplné absence podílu na moci na straně druhé. Distribuce pozic moci ve skupině dělníků je však statisticky normální. Z hlediska ordinalizovaného ekonomického postavení zjišťujeme obdobnou tendenci: koncentraci pozic ve skupinách odborných zaměstnanců a úředníků a absenci participace na moci u zemědělců a nekvalifikovaných dělníků. Podíl na moci je soustředěn významněji – z hlediska sfér činnosti – v oblasti kultury, veřejné správy, armády, zdravotnictví a peněžnictví než v oblastech ostatních. Dosažený stupeň vzdělání vykazuje dosti silnou korelaci vysokoškolského vzdělání se třemi nejvyššími pozicemi podílu na moci a řízení.

Obecné zjištění, že čím vyšší stupně moci, tím více členů KSČ je jejich nositeli, bylo empirickými daty v některých ohledech modifikováno. Především se zjistila odlišná relace straníků a nestraníků v kategorii nadřízených a vedoucích organizací, což je patrně manifestací trendu, který zdůrazňuje spíše odborná a profesionální než politická kritéria. Na úrovni vedoucích organizací je poměr členů a nečlenů strany téměř ekvivalentní (mírně asymetrický ve prospěch členů), na úrovni držení dispozičních práv vůči alespoň jednomu podřízenému již převažují nestraníci. Hypotéza, že členství ve straně je charakteristikou, jež jednoznačně legitimuje přístup k moci, se potvrdila slaběji než se očekávalo, a to dokonce ani ne ve všech dimenzích. Struktura členů strany je tedy produktem obdobných diferenciačních procesů jako struktura celé společnosti, jež podle členství ve straně není jednoznačně diferencována.

4. Reflexe sociální stratifikace ve vědomí a sociálním chování

Do rámce šetření vertikální sociální diferenciace bylo zahrnuto studium i těch otázek, jež se sice tradičně na výzkum sociální stratifikace váží, jež však netvořily koncepční páteř provedeného šetření. Kromě deskriptce sociální diferenciace, odvozené z objektivních indikátorů sociálního postavení respondentů a dalších osob (manželka, otec, syn atd.), byl proveden pokus o stanovení obecné struktury prestiže povolání, byly zkoumány představy respondentů o jejich vlastním zařazení do společnosti (sebehodnocení a sebeidentifikace) a jejich „vidění“ společnosti a konečně byla sledována frekvence a charakter primárních interpersonálních kontaktů.

4.1. Obecná struktura prestiže povolání

Výzkum prestiže povolání probíhal paralelně se šetřením vertikální sociální diferenciace na vzorku 1431 dotazovaných. Výchozí hypotéza, že struktura prestiže povolání v Československu jako v zemi se socialistickým společenským uspořádáním je výrazně odlišná od lokalizace jednotlivých povolání v hierarchické struktuře prestiže profesí v zemích nesocialistického typu, vyžadovala volbu takové instrukce a vynutila si takový způsob zpracování, aby byly získány údaje srovnatelné s výsledky základních známých výzkumů. Za základ tedy byla vzata instrukce z výzkumu, který provedl *National Opinion Research Center*, výběr povolání však byl zčásti upraven tak, aby byla respektována specifika československé společnosti (zejména byla vyloučena povolání dnes již historická, jako např. továrník, bankéř, obchodník a povolání pro československou společnost netypická nebo vůbec neexistující).

Výsledky šetření v zásadě prokázaly, že 1. vybraná povolání se liší v míře přisuzovaného

prestíže, 2. tvoří hierarchii v míře přisuzovaného prestíže a 3. obecná struktura prestíže povolání zhruba koresponduje se seřazením povolání podle složitosti práce (viz 3.1.). Žádné významné údaje, jež by potvrzovaly výchozí hypotézu o výrazné odlišnosti obecné struktury prestíže v ČSSR a ve společnostech nesocialistického typu nebyly nalezeny, jednotlivé deviace lze vysvětlit jednak momentální sociální situací (např. postavení horníka v prestižní hierarchii), jednak odlišným definováním některých profesí, zčásti také zafixovanými hodnotovými vzorci. Nebyla však zjištěna přítomnost žádného zvláště silného faktoru specifického pro socialistickou společnost, který by podstatněji ovlivňoval motivaci prestižního hodnocení. Nepotvrdil se také předpoklad o preferenci manuální práce ve výrobě, spíše jen slabá tendence osob s nižším vzděláním systematicky nadhodnocovat manuální povolání. Srovnání výsledků šetření s některými výzkumy provedenými v ČSSR dříve (zejména s výzkumem z roku 1937, kde však kritériem hierarchického řazení byla představa respondenta o sociální utilitě) naznačilo významný posun v lokalizaci jednotlivých povolání na prestižní stupnici. Obdobně jako v některých analogických zahraničních šetřeních byla zjištěna vysoká korelace mezi příjmem a oceňováním povolání, jakož i mezi vzděláním a konstrukcí prestižní hierarchie. Frekvence odpovědi „nevím“ je přímo závislá na úrovni dosaženého vzdělání. Přes dílčí difference je obecná struktura prestíže relativně invariabilní vůči proměnné „národnost“. Studium verbálních reakcí na dotazník umožnilo seřadit činitele, jež podmiňují prestižní hodnocení povolání do následujícího pořadí: příjem, způsob práce, sociální utilita, kvalifikace, osobní zkušenost s povoláním, výkon, odpovědnost, primitivní amózní kritéria.

4.2. Sebehodnocení a sebeidentifikace

V rámci původního šetření byly respondentům položeny otázky po zhodnocení osobního vlivu na řízení společnosti a vlastního společenského postavení (vždy na dvanáctibodové stupnici). I přes některé specifické odchylky vykazuje rozložení odpovědí v obou případech zásadní podobnost (koeficient 0,666). Výraznější rozdíly v sebehodnocení se projevíly mezi ekonomicky aktivními a neaktivními (přirozená tendence k nižšímu sebehodnocení). Bylo zjištěno, že sebehodnocení v zásadě reflektuje objektivně existující sociální diferenciaci, projevila se však vedle orientace na „střed“ také výraznější orientace na „nižší střed“ a „nižší“ polohy (57,5 % ekonomicky aktivních se řadí do dolní třetiny stupnice v hodnocení vlastního vlivu na řízení společnosti a 49,6 % v hodnocení vlastního společenského postavení). Žádný vztah nelze prokázat mezi sebehodnocením a národnostními a lokálně ekologickými znaky, ale ani oborem, sférou či sektorem zaměstnání: uvažované nevertikální diferenciacní faktory tedy sebehodnocení nepodmiňují. Nejvýraznější závislost byla zjištěna mezi sebehodnocením (koef. 0,412) a sociálním statutem, jakož i jednotlivými statusotvornými proměnnými (podílem na řízení: 0,414, složitostí práce: 0,370, příjmem: 0,305, vzděláním: 0,318). I když je shoda mezi sebehodnocením a objektivními indikátory sociálního postavení dosti značná, indikuje přesto každá jednotlivá statusotvorná proměnná sociální příslušnost lépe než sebehodnocení na nepojmenované stupnici.

Prokázalo se, že osoby s nejvyšším sociálním statutem mají tendenci spíše k podhodnocení a naopak, nepotvrzuje se však hypotéza o konzistentnějším sebehodnocení středních vrstev. K obdobným zjištěním vede i srovnání sebehodnocení se zařazováním „obyčejného člověka“ na téže stupnici.

V rámci výzkumu prestíže povolání (tedy na vzorku 1431 osob) byly šetřeny představy dotazovaných o společnosti. Výrazně převládá diferencované vidění společenského uspořádání [existenci sociálních rozdílů konstatuje 74,9 % dotázaných, přes významné zastoupení dichotomických „modelů“, i když část respondentů současně odmítá existenci společenských

tříd (17,2 %)]. Projevila se obecná zákonitost, že čím nižší je sociální status dotazovaného (eventuálně jednotlivé statusotvorné proměnné), tím častější je frekvence odpovědí „nevím“. Popření existence sociálních rozdílů sice lineárně nesouvisí se statusovou příslušností, způsob vidění společnosti je však výrazně sociálně determinován. Projevila se také tendence ke konstituování specifické skupinové optiky. Při sebeidentifikaci (začlenění vlastního postavení do individuálního vidění společenského uspořádání) působí mimořádně silným vlivem „dělnictvo“ jako referenční skupina.

4.3. Sociální chování

Z celého komplexu otázek týkajících se vztahu sociální diferenciace a sociálního chování byla pro potřeby šetření vydělena otázka primárních sociálních vztahů, jež byly operacionálně pojaty jako přátelské (sociopreferenční) vazby a jako kontakty mezi rodinou respondenta a spřátelenou (nikoli však spřízněnou) rodinou. Při použití modifikované sociometrické techniky šetření dospělo k těmto závěrům:

1. Projevila se vysoká absence primárních vazeb obojího druhu (57,63 %), což koresponduje s obecnou hypotézou o poklesu objemu primárních vazeb v industriálních společnostech. Rozbor verbálních reakcí umožnil zčásti identifikovat faktory podmiňující absenci primárních vazeb (faktor volného času, sociálně ekologické faktory, zejména specifický typ sdružování na vesnici, deformované sociální uspořádání, tj. negativní vliv makrostrukturálních přeměn na interpersonální vztahy, nasycenost příbuzenskými kontakty, věkový faktor).

2. Tendence k udržování primárních kontaktů pozitivně koreluje s úrovní vzdělání, sociálního statusu, životního stylu a velikostí bydliště.

3. Prokázala se relevantnost všech uvažovaných statusotvorných proměnných jako diferenciálních faktorů i ve sféře interpersonálních kontaktů. Jednotlivé analytické kategorie (podle vzdělání, složitosti práce, zčásti i podle příjmu a podílu na moci) jsou relativně uzavřené, což umožňuje formulovat předpoklad o existenci sociální distance mezi nimi. Statusová příslušnost, vzdělání a složitost práce fungují tedy současně jako interakční bariéry.

5. Perspektivy

Potenciální informace, jež je obsažena v datech výzkumu sociální diferenciace a mobility, není přirozeně ještě zdaleka vyčerpána. Kromě základních tematických okruhů, o nichž jsme informovali, byla podrobněji zpracována problematika sociální diferenciace podle odvětví a sektorů práce a podle ekonomického postavení, dále postavení rodiny v sociální diferenciaci, charakteristika věkových a generačních skupin, a byla vypracována podrobná komparativní studie o specifických rozdílech v sociální diferenciaci v českých zemích a na Slovensku. V dalších etapách se bude výzkumný tým orientovat na tyto základní problémy:

1. maximální vyčerpání potenciální informace z provedeného šetření;
2. zpracování samostatné studie o sociální mobilitě;
3. práce na důslednějším teoretickém a explanačním přístupu k materiálu;
4. ověření, doplnění a modifikace formulovaných zjištění samostatnými výzkumy na mezostrukturální a mikrostrukturální úrovni.